

فصل اوّل

ماهیت مطالعات اجتماعی و ویژگی های آن

مقدمه

از آن جا که امروزه «تربیت اجتماعی» و آماده ساختن افراد برای زندگی اجتماعی به یکی از مهم ترین نیازهای تعلیم و تربیت مبدل شده است، برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی به دلیل ویژگی‌ها و ماهیت آن، جایگاه خاص و مهمی در میان برنامه‌های درسی، از منظر تربیت اجتماعی و آموزش مهارت‌ها و صلاحیت‌های مورد نیاز اجتماعی، دارد و تلاش می‌شود این حوزه‌ی یادگیری از طریق انتقال و پرورش دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌های مورد نیاز، افراد را به گونه‌ای تربیت کند تا بتوانند در جامعه، نقش کارآمد و مناسب را به‌خوبی ایفا کنند.

۱- تعاریف و ماهیت درس مطالعات اجتماعی

در میان برنامه‌های درسی، مطالعات اجتماعی^۱ یک حوزه‌ی یادگیری اصلی است که مفاهیم اصلی خود را از ائتلاف رشته‌های گوناگون به ویژه جغرافیا، تاریخ و علوم اجتماعی می‌گیرد^۲. با بررسی تاریخچه‌ی مطالعات اجتماعی می‌توان دریافت که صاحب‌نظران درباره‌ی مفهوم مطالعات اجتماعی، تعاریف و مقاصد آن و به ویژه درباره‌ی آموزش مجزای رشته‌ها یا تلفیق حوزه‌های مرتبط، برداشت یکسانی ندارند و در زمینه‌های فوق از دیرباز نوعی تنوع آرا و اندیشه در میان برنامه‌ریزان درسی وجود داشته است که تاکنون نیز ادامه دارد.

گفتنی است «اصطلاح مطالعات اجتماعی نخستین بار توسط توماس جسی جوتز در سال ۱۹۰۵ میلادی در مقاله‌ای با عنوان کارگر جنوبی در آمریکا به کار گرفته شد. وی در این مقاله، مشکل انطباق و مشارکت سیاه‌پوستان و سرخ‌پوست نژادان را در جامعه‌ی آمریکا مطرح کرد. صرف‌نظر از آن که هدف اصلی مقاله‌ی جوتز مشارکت واقعی سیاهان با اطاعت آن‌ها از فرامین حاکم و جامعه‌پذیری آن‌ها بوده باشد، به هر حال در سال ۱۹۱۶ سرانجام یک حوزه‌ی برنامه‌ی درسی با عنوان مطالعات اجتماعی که هدف آن، آماده کردن افراد جوان به عنوان شهروندانی مؤثر در جامعه بود، به وجود آمد و در سال ۱۹۲۱ این درس مشروعیت قانونی یافت. پس از آن زمان، تلاشی برای تهیه‌ی برنامه‌ی درسی تلفیقی

۱- Social Studies.

۲- این حوزه با عنوان‌های مختلف چون تعلیمات اجتماعی، مطالعات اجتماعی، مطالعات جامعه و محیط و سایر عناوین به شیوه‌ی دروس مجزا یا تلفیقی تقریباً در تمام کشورهای جهان آموزش داده می‌شود.

که محتوای آن از علوم انسانی و اجتماعی گرفته می‌شد، آغاز گردید و دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدایی در درسی با عنوان مطالعات اجتماعی با تنوعی از موضوعات تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و اقتصادی با تأکید بر مشاغل، مسکن، غذا، حمل و نقل و ...، روبه‌رو شدند که به تدریج با پیچیدگی بیش‌تر در سال‌های بعد، ادامه می‌یافت و به موضوعات دیگر ختم می‌شد^۱. پس از نضج این برنامه‌ی درسی در آمریکا، به تدریج مطالعات اجتماعی به سایر کشورهای جهان راه یافت.

در باب مطالعات اجتماعی، تعاریف مختلفی ارائه شده است که در آن‌ها برخی بیش‌تر به موضوعات یا روش‌های مورد مطالعه و برخی دیگر به مقاصد و اهداف این برنامه‌ی درسی تأکید کرده‌اند :

● دایرة‌المعارف بین‌المللی آموزش و پرورش، در جلد دهم، مطالعات اجتماعی را این گونه تعریف کرده است :

«مطالعات اجتماعی حوزه‌ای از برنامه‌ی درسی است که هدف آن، آشنا کردن بچه‌ها با محیط اطرافشان و نیز توسعه‌ی ارتباطات انسانی است؛ به گونه‌ای که دانش‌آموزان، شهروندان خوبی تربیت شوند. محتوای این درس از تاریخ، جغرافیا و دیگر علوم اجتماعی استخراج می‌شود.»

● راهنمای برنامه‌ی درسی نیوزیلند، مطالعات اجتماعی را مطالعه‌ی سازمان‌یافته^۲ و تلفیقی محتوایی می‌داند که از علوم اجتماعی و انسانی حاصل شده است. مطالعات اجتماعی دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا دانش و درک و فهم خود را از ماهیت پویا و متغیر جامعه، کنش متقابل فرهنگ‌ها، جوامع و محیط و چگونگی وقوع این کنش بسط دهند.

● در بیانیه‌ی پارلمان تعلیم و تربیت استرالیا، در تعریف مطالعات اجتماعی چنین آمده است :

«مطالعات اجتماعی درباره‌ی انسان‌ها و جوامعی که در آن‌ها زندگی می‌کنند، بحث می‌کند. مرکز ثقل اصلی برنامه، بحث درباره‌ی انسان به مثابه‌ی موجودی معنوی، متفکر، عاطفی و اجتماعی است و این که چگونه آن‌ها با یکدیگر و با محیط خود در سطوح محلی، ملی و جهانی ارتباط برقرار می‌کنند. به علاوه، مطالعات اجتماعی مشتمل بر مطالبی درباره‌ی گذشته، حال و آینده‌ی جوامع است.»

● در آخرین نسخه‌ی راهنمای برنامه‌ی درسی «مطالعات جامعه و محیط»^۳ در ایالت کوئینزلند استرالیا، این درس به صورت زیر تعریف و هدف آن به عنوان یک حوزه‌ی اساسی یادگیری، بیان شده است :

«مطالعات جامعه و محیط، بر محور کنش متقابل آدمیان با یکدیگر و با محیطی که در آن به سر می‌برند در روند زمان استوار است. مطالعات جامعه و محیط، با بررسی موضوعات متناقض و هم‌آوردجویانه و

۱- گزارش تحقیقاتی چگونگی تلفیق برنامه‌های تاریخ، جغرافیا و تعلیمات اجتماعی، حسن ملکی و محمود معافی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۷۵. صص ۷۰-۷۱.

۲- Systematic.

۳- Studies of society and Environment (SOSE).

تفکر نقاد، و توسعه و پرورش دیدگاه‌های امیدوارکننده به آینده سرو کار دارد. این حوزه‌ی یادگیری کلیدی، نوجوانان را برای مشارکت فعال در جهانی که در آن به سر می‌برند، پرورش می‌دهد^۱.

● بنا به نگرش‌های مختلف، تعاریف مختلفی برای مطالعات اجتماعی وجود دارد:

- برنامه‌ای است که جنبه‌های اساسی میراث فرهنگی را انتقال می‌دهد (موضوع مدار)؛
- برنامه‌ای است که بر محتوا و روش‌های مطالعاتی برگرفته از تاریخ، علوم اجتماعی و رشته‌هایی علمی دیگر مبتنی است (موضوع مدار)؛
- برنامه‌ای است که مهارت تفکر و تصمیم‌گیری در مواجهه با مسائل اجتماعی را آموزش می‌دهد (جامعه مدار).
- توانایی دانش‌آموزان را برای مشارکت در فعالیت‌های گروهی تقویت می‌کند (دانش‌آموز مدار)^۱.

مطالعات اجتماعی برنامه‌ی درسی است که:

- هدف‌های خود را از ماهیت جامعه می‌گیرد و به اجتماعات دیگر مربوط می‌سازد؛
- محتوای خود را از علوم اجتماعی رشته‌های دیگر می‌گیرد؛
- به شیوه‌ای آموزش داده می‌شود که تجربیات شخصی، اجتماعی و فرهنگی دانش‌آموزان را منعکس می‌سازد؛
- به دانش‌آموزان کمک می‌کند که یادگیری خود را به زندگی اجتماعی خارج از مدرسه انتقال دهند^۲.

در ایران، در سال ۱۳۷۵، برای نخستین بار شورای وقت برنامه‌ریزی مطالعات اجتماعی دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تعریف زیر را برای مطالعات اجتماعی ارائه داد^۳:

«حوزه‌ای که درباره‌ی انسان و تعامل او با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی و تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی و اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند.»

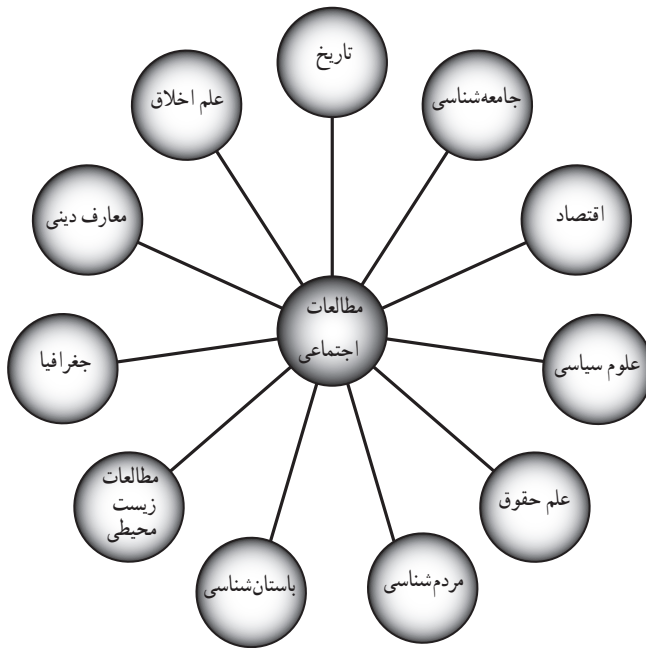
چنین تعریفی، اول این که رشته‌های مختلف مانند تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و روان‌شناسی را زیر پوشش قرار می‌دهد و دوم این که بر ارتباط بین شاخه‌های

۱- ملکی، حسن؛ سازماندهی محتوای برنامه‌ی درسی، با تأکید بر مطالعات اجتماعی، نشر قو، تهران، ۱۳۷۴، ص ۱۴

۲- همان، ص ۸۵.

۳- راهنمای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی برای دوره‌ی ابتدایی (۱۳۷۵)، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، و راهنمای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی، برای دوره‌ی آموزش عمومی (ابتدایی و راهنمای)، (۱۳۸۶).

علوم اجتماعی برای رسیدن به فهمی وسیع تر اشاره می کند.

شکل ۱- برخی رشته‌ها و شاخه‌های علمی که مطالعات اجتماعی از آن‌ها بهره می‌گیرد.

مأخذ: راهنمای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی برای دوره‌ی آموزش عمومی، ۱۳۸۷ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی.

با توجه به دیدگاه‌های متفاوت برنامه‌ی درسی، نیازها و علایق دانش‌آموزان، نوع محتوا، فرایندها و مقاصد تربیتی، برنامه‌ی مطالعات اجتماعی، برنامه‌ای است که در آن:

- به ایجاد فهم وسیع موضوعات علوم اجتماعی و وحدت در یادگیری تأکید می‌شود؛
- محتوا و روش‌های برگرفته از موضوعات علوم اجتماعی و انسانی با توجه به ویژگی‌های مخاطبان به شکل ساده‌ای ارائه می‌شود؛
- به نیازهای فرد و جامعه توجه می‌شود؛
- پرورش مهارت‌های فرایند تفکر از اهداف اساسی آن است؛
- مهارت‌های تصمیم‌گیری در مواجهه با مسائل اجتماعی آموزش داده می‌شود؛
- ارتباطات انسانی تقویت می‌شود؛

— افراد برای برخورد مسئولانه‌ی اجتماعی و محیطی آماده می‌شوند.
یک چنین دیدی از مطالعات اجتماعی موجب می‌شود که تحقق بخش قابل توجهی از اهداف آموزش و پرورش در دوره‌ی آموزش عمومی از طریق این درس میسر شود.
طبق تعاریف فوق مطالعات اجتماعی با فرهنگ‌ها و مناسبات اجتماعی — با توجه به تغییر و تحول آن‌ها در طی زمان — و با عنایت به تعامل جوامع، با محیط سرو کار دارد.
به عبارت دیگر، ارکان اصلی برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی که ماهیت این درس را تشکیل می‌دهند «مکان»، «زمان» و «جامعه» است.

۱-۱- وجه تمایز مطالعات اجتماعی و علوم اجتماعی

مهم‌ترین خطوط متمایزکننده میان مطالعات اجتماعی و علوم اجتماعی آن است که اگرچه مطالعات اجتماعی توسط رشته‌های علمی تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی شناخته می‌شود اما تصمیمات درباره‌ی محتوای برنامه‌ی درسی و تدریس مطالعات اجتماعی، بیش‌تر توسط باورهای درباره‌ی نیازهای دانش‌آموزان و ناشی از جامعه هدایت می‌شود و بر شکل‌بندی جاری دانش و رشته‌های علمی که در علوم اجتماعی دیده می‌شود، تأکید چندانی ندارد. لذا بستر مطالعات اجتماعی، بستری میان رشته‌ای است و توجه به ارتباط موضوع‌ها و رشته‌های علمی و دیسیپلین‌ها با مسئله و مطلب مورد نظر است ولی بستر علوم اجتماعی معمولاً بستری موضوعی با توجه به ارائه‌ی دانش و مفاهیم خاص است.^۱ «نباید مطالعات اجتماعی و علوم اجتماعی را یکی دانست. بین این دو، تفاوت‌های زیادی وجود دارد. اولی به درونی ساختن ارزش‌های اجتماعی تأکید می‌کند ولی اکثر دانشمندان علوم اجتماعی به مورد استفاده‌ی علمی بودن کار خود و بی‌طرفی علمی به ارزش‌های اخلاقی معتقدند»^۲.

مطالعات اجتماعی به آماده‌ساختن دانش‌آموزان برای مشارکت سیاسی — اجتماعی تأکید می‌کند و هدف اصلی مطالعات اجتماعی، تربیت شهروندی است که براساس اصول اعتقادی و عقلانی رفتار کند. این هدف از طریق پیروی صرف از مفاهیم و اصول رشته‌های علمی علوم انسانی و اجتماعی حاصل نمی‌شود؛ چون اصلاً دانشمندان علوم اجتماعی مختلف، بیش‌تر به توصیف و تبیین پدیده‌ها و رویدادها می‌پردازند و الزامی به تعهد و مسئولیت در برابر کاربردها ندارند و صلاحیت‌های شهروندی و نیازهای مربوط که از علم منحصر فراتر می‌روند چندان مورد توجه رشته‌های علمی نیستند.

۱- Lewy (۱۹۹۱) به نقل از ملکی، حسن؛ سازماندهی محتوای برنامه‌ی درسی، ۱۳۷۴، ص ۸۶.

۲- همان، ص ۸۶.

بدین ترتیب، در مطالعات اجتماعی به رشد مهارت‌های اجتماعی و کسب صلاحیت‌های اجتماعی تأکید می‌شود؛ به عبارت دیگر، اگرچه محتوای منتخب در مطالعات اجتماعی متکی بر اصول و مبانی علمی رشته‌هاست و باید از نظر علمی معتبر و موثق باشد، اما آموزش اصول و مفاهیم رشته‌های علمی تابعی از جهت‌گیری برنامه، یعنی پرورش شهروندان مطلوب و تربیت اجتماعی و فرهنگی، است؛ درواقع، مطالعات اجتماعی ناگزیر است برای رسیدن به این هدف، محتوای علمی خود را از شاخه‌های مختلف علوم انسانی کسب کند.^۱

۲- ضرورت و اهمیت برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی

الف) پویایی هر جامعه تا حدود زیادی به وجود شهروندانی که برای مشارکت و تعامل در امور زندگی اجتماعی احساس تعهد کنند و از آگاهی‌های لازم در این زمینه برخوردار باشند، بستگی دارد. بر همین مبنا، از یک نظر امروزه اغلب برنامه‌های درسی و از جمله برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی به سمت تربیت شهروند آگاه و مسئول جهت‌گیری کرده‌اند.

«شهروند» به کسی گفته می‌شود که عضو واحد سیاسی مشخصی به نام کشور است و دارای حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی است. لذا شهروندی مفهومی گسترده‌تر از شهرنشینی دارد و همه‌ی ساکنان یک کشور- اعم از شهری و روستایی- را به‌عنوان واحد ملت شامل می‌شود. هر شهروند همان‌طور که از حقوقی برخوردار است، مسئولیت‌ها و وظایفی نیز در قبال جامعه به عهده دارد. اگرچه محتوای حقوق شهروندی از کشوری به کشور دیگر متفاوت است اما به‌طور کلی، همه‌ی جوامع در حال تلاش برای افزایش و بهبود این حقوق‌اند.

حقوق مدنی مواردی چون آزادی‌های فردی، آزادی بیان و مذهب، حق مالکیت، حق انتخاب، محل سکونت و نظایر آن را شامل می‌شود. حقوق سیاسی عبارت است از حق مشارکت در عرصه‌های تصمیم‌گیری، تشکیل حزب، برگزاری اجتماعات، شرکت در انتخابات و رأی دادن و امثال آن. حقوق اجتماعی به برخورداری از مواردی نظیر تأمین اجتماعی، بیمه، خدمات بهداشتی و آموزشی، امنیت،

۱- تعبیر و تفسیری که در این‌جا از وجه تمایز علوم اجتماعی و مطالعات اجتماعی مطرح شده، عیناً از کتاب سازماندهی محتوای درسی تألیف دکتر حسن ملکی اخذ شده است. به هر حال می‌توان گفت که مطالعات اجتماعی، حوزه‌ای وسیع‌تر از علوم اجتماعی است که رشته‌های علمی دیگری چون جغرافیا را، که در قلمرو این رشته نمی‌گنجد، در خود جای می‌دهد.

تعیین حداقل دستمزد و ... مربوط می‌شود. این حقوق در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز محترم شمرده شده است.

با این توضیح می‌توان نتیجه گرفت که هدف و رسالت اصلی برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی نیز کمک به تربیت «شهروند مطلوب» است.

«شهروند مطلوب» کسی است که دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی را که پای‌بندی به آن‌ها برای عموم شهروندان یک کشور لازم تشخیص داده شده، کسب کرده باشد. منظور از شناخت و دانش مدنی، مجموعه‌ای از اطلاعات و آگاهی‌هایی است که یک شهروند مطلوب باید دارا باشد. منظور از توانایی‌های مدنی، مهارت‌های ضروری زندگی در یک جامعه است. نگرش‌های مدنی به طرز تلقی‌ها و اعتقادات شهروندان مربوط می‌شود.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ماهیت «شهروند مطلوب» از نظر معیارها و ویژگی‌ها در کشورهای مختلف متفاوت است. اگرچه مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که اشتراکات زیادی نیز در این زمینه وجود دارد.

شهروند مطلوب در کشور ما، شهروندی است که هم در باور و اعتقاد و هم در عمل و رفتار، در چارچوب موازین اسلامی حرکت کند و علاوه بر مسئولیت‌پذیری در قبال خود، خانواده، جامعه و محیط پیرامون و تلاش در جهت کسب فضائل اخلاق اسلامی، آگاهی‌ها و مهارت‌های اجتماعی مورد نیاز را برای زندگی مؤثر و مطلوب در جامعه‌ی اسلامی به‌دست آورد.

ب) درس مطالعات اجتماعی بستر مناسبی برای پرورش مهارت‌های زندگی اجتماعی فراهم می‌آورد. در این درس، دانش‌آموزان با حقوق و مسئولیت‌های شهروندی مورد نظر در جامعه‌ی خود آشنا می‌شوند و با درک و فهم مسائل و موضوعات جامعه‌ی محلی، محیط پیرامون و کشور خود، چگونگی زندگی در اجتماع را می‌آموزند و به مهارت‌های لازم برای زندگی اجتماعی مجهز می‌شوند. درس مطالعات اجتماعی این قابلیت را دارد که تصمیم‌گیری فردی و مشارکت اجتماعی و با هم زیستن را در دانش‌آموزان تقویت کند.

پ) درس مطالعات اجتماعی با بهره‌گیری از رشته‌ها و شاخه‌های علمی چون تاریخ، جغرافیا، فرهنگ و مردم‌شناسی، مبانی دینی و اخلاق می‌تواند در امر هویت‌بخشی به دانش‌آموزان نقش مهمی ایفا کند. یکی از ضرورت‌های اساسی وجود این برنامه‌ی درسی، لزوم ایجاد عشق و علاقه نسبت به سرزمین و حفظ کشور، شناخت منابع و استعدادهای آن و هم‌چنین حفظ و انتقال میراث فرهنگی کشور است. کودکان و نوجوانان از طریق برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی می‌توانند با

گذشته‌ی سرزمین خود، آثار و مفاخر و شخصیت‌های بزرگ و هم‌چنین توان‌های محیطی، جغرافیایی و استعداد‌های کشورشان آشنا شوند و بدین ترتیب، هویت خود را بهتر درک کنند؛ بدیهی است این غرور ملی که موجب روحیه‌ی اعتماد به نفس و خودباوری می‌شود، یکی از اهداف و رسالت‌های عمده‌ی این درس است.

ت) برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی می‌تواند علاوه بر تربیت اجتماعی و کمک به جامعه‌پذیری، زمینه‌ی پرورش تفکر انتقادی و توانایی نقادی اجتماعی را نیز فراهم آورد؛ بدین ترتیب که دانش‌آموزان را به تدریج برای داشتن یک موضع فعال، حساس، پویا و منطقی - نه صرفاً انفعالی - در رویارویی با مسائل جامعه آماده کند؛ به گونه‌ای که آن‌ها بتوانند مسائل اجتماع و محیط پیرامون خود را هر چند در چارچوب ساده و کودکانه مورد نقد و داوری قرار دهند تا در آینده به افرادی متفکر و مبتکر مبدل شوند و قادر به حل مسائل و دگرگون کردن شرایط و پیشبرد آرمان‌های جامعه باشند.

به‌طورکلی، برنامه‌های درسی و به‌ویژه برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی وظیفه‌ی «انتقال میراث فرهنگی»، «بسط میراث فرهنگی» و «نقد میراث فرهنگی» را به عهده دارند. لذا علاوه بر اهمیت انتقال و بسط میراث فرهنگی توسط این برنامه، نقد و ارزیابی هنجارها، رسوم، اخلاق و ... مورد توجه است. بدیهی است معیار و ملاک این نقد و بررسی، مبانی اعتقادی و اجتماعی است که زیربنای برنامه را تشکیل می‌دهد و در کشور ما این مبانی همانا مبانی اعتقادی و اجتماعی دین مبین اسلام است.

ث) برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی هم‌چنین با توجه به ماهیت تربیتی و فرهنگی خود، این قابلیت را دارد که به تقویت و درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی کمک کند و موجبات گسترش بهداشت روانی و جلوگیری از آسیب‌ها و کجروی‌های اجتماعی را فراهم آورد.

منظور از درونی‌کردن ارزش‌ها این است که امری، جزئی از وجدان شخص شود؛ به گونه‌ای که نقض آن ارزش نزد شخص طبیعی، خطا و شرم برانگیزد و شخص تعهد وجدانی کند که آن را محترم بشمارد^۱؛ به عبارت دیگر، اگر ارزش‌ها درونی نشوند و دانش‌آموزان به‌صورت ظاهری و صوری آن‌ها را بپذیرند و نسبت به آن‌ها اظهار وفاداری کنند، مسلماً در شرایط آزادی و اختیار، بی‌اعتقادی خود را نسبت به این ارزش‌ها نمایانگر می‌سازند.

۱- خادمی، عین‌الله؛ بررسی عوامل مؤثر بر درونی‌کردن ارزش‌های اسلامی در دانش‌آموزان، اداره‌ی کل آموزش و پرورش

۳- ویژگی‌های کلاس درس مطالعات اجتماعی

۳-۱- ویژگی‌های فضایی - کالبدی

با توجه به اهداف و ماهیت درسی مطالعات اجتماعی و در نظر گرفتن این که مطالعات اجتماعی دانش‌آموزان را برای زندگی در اجتماع آماده می‌سازد، بدیهی است که مؤثرترین فضای آموزشی برای این درس، محیط‌های واقعی زندگی دانش‌آموزان است. دانش‌آموزان در انواع اجتماعات محلی پیرامون خود خواهند توانست به تجربیات دست اول، دست یابند و به‌طور ملموس و عینی با واقعیات و پدیده‌های محیطی و اجتماعی روبه‌رو شوند؛ به همین منظور، بازدید از محیط‌های اطراف مدرسه و برگزاری جلساتی از درس مطالعات اجتماعی در فضای خارج از مدرسه کاملاً ضروری است. مکان‌های اوقات فراغت در محل زندگی دانش‌آموزان چون پارک‌ها، فرهنگ‌سراها، موزه‌ها و مساجد، نهادها و مراکز خدماتی چون آتش‌نشانی و دفاتر پست، مراکز تولیدی و خدماتی چون کارگاه‌های تولید پوشاک و غذا و فروشگاه‌ها، ایستگاه‌های مسافربری و پایانه‌های حمل و نقل عمومی، واقعی‌ترین فضاها برای آموزش مفاهیم و موضوعات درسی مطالعات اجتماعی‌اند.

برای مثال، آموزش مضمونی نظیر تولید و مصرف پوشاک را در نظر بگیرید. در این زمینه، می‌توان دانش‌آموزان را به یک فروشگاه (ترجیحاً فروشگاه‌های زنجیره‌ای چند طبقه) برد و نحوه‌ی خرید لباس از جمله انتخاب لباس، رعایت نکات لازم در حین خرید، علائم شست‌وشو یا نگهداری لباس و برگه‌ی قیمت را آموزش داد. در همان محل می‌توان ساختار فروشگاه، تعداد کارکنان و وظایف آن‌ها، مشاغل را که با فروشگاه سرو کار دارند اعم از فروشندگان، حسابدار، مدیر، نظافتچی و نگهبان کنترل و هم چنین نحوه‌ی چیدن وسایل و لوازم و طبقه‌بندی کالاها، موقعیت مکانی فروشگاه و نحوه‌ی دسترسی به آن در منطقه و ... را آموزش داد. در همین جهت، با انجام یک بازدید گروهی از کارگاه تولید لباس، می‌توان از دانش‌آموزان خواست تا قبلاً سؤالاتی را به‌طور گروهی طراحی و یادداشت کنند.

در حین بازدید از کارگاه، بچه‌ها می‌توانند درباره‌ی وسایل و ابزار کار، خط تولید و مشاغل که با یکدیگر همکاری می‌کنند چون برش زن، طراح الگو، خیاط، دگمه‌دوز، اتوکش و ... و نحوه‌ی همکاری آن‌ها میزان دست‌مزد کارکنان، نحوه‌ی ارسال لباس‌ها به مراکز فروش و توزیع پوشاک، نحوه‌ی تهیه‌ی مواد اولیه چون پارچه و نخ، میزان تولید لباس در روز و مسائل بهداشتی و ایمنی کارگاه چون نور کافی و لباس کار و بسیاری مسائل دیگر پرس و جو کنند و با مشاهده‌ی عینی و به‌طور مستقیم، به پاسخ سؤالات خود دست یابند.

مهم‌ترین فایده‌ی آموزش در محیط‌های واقعی زندگی، همان مواردی است که نظریه‌پردازان یادگیری به آن‌ها تأکید کرده‌اند. این موارد عبارت‌اند از: یادگیری پایدار به دلیل عینی بودن و استفاده از تجربه‌های حسی و لمسی مستقیم مسائل و پدیده‌ها، عدم تحمیل فضاهای خستگی‌آور و ملالت‌بار کلاس‌های رسمی، ایجاد انگیزش برای یادگیری و مشاهده‌ی دقیق. به علاوه، این سبک از آموزش یعنی آموزش در محیط‌های واقعی به دلیل پیوند میان درس و زندگی، موجب کاربردی‌تر شدن محتوای آموزش می‌شود.

در کلاس‌های رسمی مدرسه نیز، از آن‌جا که درس مطالعات اجتماعی بر تعامل گروهی تأکید دارد، از نظر فضایی - کالبدی، نحوه‌ی آرایش و چیدن میز و نیمکت‌های کلاس باید به گونه‌ای باشد که امکان کار گروهی دانش‌آموزان را فراهم آورد؛ بدین منظور باید بتوان در مواقع لزوم به راحتی و با سرعت، آرایش مورد نظر را برای دور هم نشستن گروه‌های دانش‌آموزان در کلاس، ایجاد کرد.

دیوارها و فضای کلاس مطالعات اجتماعی باید جذابیت لازم را برای دانش‌آموزان ایجاد کند و نباید خالی از تصویر، افسرده و بی روح باشد. در این زمینه، تابلوهای مخصوص برای نصب آثار و کارها و فعالیت‌های دانش‌آموزان و به نمایش گذاشتن نتایج و گزارش‌های کار گروهی، قفسه‌ها و ویرتین‌های مناسب برای نگه‌داری نقشه‌ها، آلبوم‌ها، اطلس‌ها و مدل‌ها، نرم‌افزارها، فیلم و اسلاید، عکس‌ها، کره‌ی جغرافیایی یا ماکت‌ها و مدل‌هایی که توسط دانش‌آموزان ساخته شده است، به جذابیت و کیفیت فضای آموزشی کمک می‌کند.

به‌طور کلی، معلم مطالعات اجتماعی باید با توجه به تنوع و مضمون درس‌ها و با توجه به استفاده‌ی بهینه و مؤثر از امکاناتی که در اختیار دارد، فضای مطلوب و مؤثری را برای تدریس هر موضوع پیش‌بینی و تدارک ببیند.

شایسته است معلم برای نیل به این منظور، به تنوع بخشیدن فضای کالبدی یادگیری توجه کرده، با ایجاد آرایش‌های مختلف میز و نیمکت‌ها یا آموزش برخی واحدهای یادگیری در فضاها و محیط‌های خارج از کلاس و خارج از مدرسه، از تکرار و یکنواختی جلوگیری کند.

پس، فضای کلاس درس مطالعات اجتماعی نیز مانند سایر دروس باید برانگیزاننده باشد و مجموعه‌ی عوامل بتواند دانش‌آموز را به کاوشگری و تفکر ترغیب کند.

۲-۳- ویژگی‌های روانی - عاطفی

همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، درس مطالعات اجتماعی در تربیت اجتماعی نقش مهمی بر عهده دارد و هدف غایی آن، پرورش شهروندان آگاه به حقوق و مسئولیت‌ها، پای‌بند به قانون، مؤمن و معتقد به ارزش‌های اخلاقی و مجهز به مهارت‌های لازم برای زندگی است. البته دست‌یابی به اهداف شناختی، مهارتی و ارزشی - نگرشی این برنامه از طریق هماهنگی همه‌ی عناصر برنامه از جمله محتوا و نحوه‌ی سازماندهی آن، روش‌های مناسب یاددهی - یادگیری و شایستگی و صلاحیت عوامل اجرایی اعم از اولیای آموزش و پرورش و مدرسه و معلمان میسر می‌شود. در این زمینه، صلاحیت‌ها و شایستگی‌هایی که معلم مطالعات اجتماعی باید واجد آن باشد، اهمیت زیادی دارد.

نخست آن که معلم درس مطالعات اجتماعی نیز مانند سایر دروس باید هم صلاحیت‌های عام حرفه‌ای یعنی تسلط به دانش و اطلاعات تخصصی موضوع تدریس، توانایی و مهارت در امر تدریس و اداره‌ی کلاس و هم صلاحیت‌های عاطفی یعنی علاقه به امر تعلیم و تربیت دانش‌آموزان را داشته باشد. با این حال، معلم مطالعات اجتماعی به دلیل رویکرد و ماهیت ماده‌ی درسی، علاوه بر صلاحیت عمومی باید الگوی مؤثر و کارآمد تربیت اجتماعی باشد. در این زمینه، فضای حاکم بر روابط متقابل عاطفی میان معلم و دانش‌آموزان از یک سو و دانش‌آموزان با یکدیگر در کلاس درس مطالعات اجتماعی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

الگو بودن : معلم الگوی دانش‌آموزان است و آن چه در شخصیت معلم جلوه دارد در وجود دانش‌آموزان نیز جلوه‌گر می‌شود؛ بر همین اساس، معلم مطالعات اجتماعی نمونه‌ی عینی ارزش‌ها، صلاحیت‌ها و مهارت‌های اجتماعی برای دانش‌آموزان است. معلم مطالعات اجتماعی فردی است مسئول و متعهد، قانون‌گرا، علاقه‌مند به پیشرفت کشور خود، منظم، اهل مطالعه و تحقیق، صاحب تفکر خلاق و نقاد، با روحیه و با نشاط، و پای‌بند به ارزش‌ها و اخلاق اسلامی.

برای مثال، معلم نامنظم یا بی‌اعتنا به قانون نمی‌تواند نظم و قانونگرایی را در دانش‌آموزان تقویت کند یا معلمی که نسبت به آینده حسّ بی‌اعتمادی و ناامیدی دارد، این احساسات خود را نسبت به آینده یا پیشرفت جامعه‌ی خود، به دانش‌آموزان منتقل می‌کند.

معلم مطالعات اجتماعی به‌عنوان الگوی عملی بچه‌ها، باید رفتار و گفتار مناسب و هم‌سویی داشته باشد تا از آثار سوء دوگانگی در رفتار و گفتار و نتایج معکوس این امر جلوگیری شود.

برقراری رابطه‌ی مؤثر با دانش‌آموزان در فرایند آموزش : معلم مطالعات اجتماعی باید در فرایند آموزش در روابط خود با دانش‌آموزان آن‌چنان مؤثر و سازنده عمل کند که آثار آن در

شخصیت و نگرش دانش آموز و حتی روابط او با خانواده و گروه هم سالانش نیز متجلی شود. نخست، معلم باید به کرامت انسانی و ارزش شخصیت هریک از دانش آموزان احترام بگذارد و به این نکته که همه ی آن ها دارای استعداد و توان رشدند معتقد باشد.

به وجود آوردن فضای اعتماد و احترام متقابل و به کارگیری شیوه های مشارکتی در فرایند و مراحل مختلف آموزش، مهم ترین رکن روابط معلم و دانش آموز در کلاس درس مطالعات اجتماعی است. از آنجا که این درس در تقویت گرایش ها و باورهای اجتماعی و حس مسئولیت پذیری نقش مهمی ایفا می کند، عمل مسئولانه ی معلم در همه شرایط و سازماندهی مطلوب فعالیت های مشارکتی در فرایند آموزشی، حس مسئولیت پذیری و با یکدیگر کار کردن توأم با محبت را به دانش آموزان منتقل می کند.

فراهم آوردن فضای مناسب برای ارائه ی نظرها و ایده های دانش آموزان و گوش دادن به حرف های آن ها به ویژه برای کودکان دوره ی ابتدایی که به تقویت اعتماد به نفس و خودباوری نیاز دارند، از ویژگی ها و مسئولیت های مهم معلم مطالعات اجتماعی است. معلم مطالعات اجتماعی باید در روابط خود با دانش آموزان به گونه ای مؤثر و سازنده عمل کند که آثار آن به خوبی در روابط میان دانش آموزان با خانواده، گروه هم سالان و غیره متجلی شود.

معلم درس مطالعات اجتماعی باید بچه ها را نسبت به محرک های محیطی حساس تر و نیز فضای کلاس را پویا تر کند، منابع قابل دسترس را در اختیار دانش آموزان قرار دهد، حس اعتماد و خودباوری را در آن ها تقویت کند، عقاید خود را به دانش آموزان تحمیل نکند و تحمل آرای دیگران را به آن ها بیاموزد. به نظرها و پیشنهادات مطرح شده از سوی دانش آموزان توجه و دقت کافی داشته باشد. آن ها را به یافتن راه حل های تازه و ابتکاری در هر زمینه تشویق کند.

معلم درس مطالعات اجتماعی باید نقش اوضاع و احوال فرهنگی و جغرافیایی محل زندگی دانش آموزان را برای طرح مباحث مختلف در نظر بگیرد و بر آن اساس، به فهماندن مطالب اقدام کند. توجه به تفاوت های فردی و مشکلات خاص کودکان، به ویژه برای معلم این درس، ضروری است؛ بر این اساس، معلم مطالعات اجتماعی باید برآیند و مجموعه ای از تحقق اهداف را با توجه به استعدادها و توان های مختلف دانش آموزان پیگیری و طلب کند و از تأکید بر توانایی همه ی افراد بر همه چیز بپرهیزد. آموزش شیوه ی صحیح فکر کردن و تقویت مهارت های فرایند تفکر در زمینه ی مسائل و روابط اجتماعی و تصمیم گیری ها باید از طریق تعامل مناسب معلمان با دانش آموزان در موقعیت های مختلف در کلاس به شیوه ای غیر مستقیم و مؤثر تحقق یابد.

ایجاد رابطه ی مؤثر بین دانش آموزان : معلم درس مطالعات اجتماعی باید علاوه بر برقراری

رابطه‌ی مناسب و مؤثر با دانش‌آموزان، ارتباطات مفید و مؤثر میان آن‌ها با یکدیگر را نیز تقویت کند. معلم با توجه به ماهیت درس مطالعات اجتماعی و فعالیت‌ها و مهارت‌های مربوط به آن، تمرین زندگی اجتماعی را در محیط مدرسه پایه‌ریزی کرده و با اتخاذ شیوه‌های مناسب هنگام کارهای گروهی، موانع موجود در راه ارتباط مؤثر در گروه هم‌سالان را از میان برمی‌دارد و روابط دوستانه و همکاری و مسئولیت‌پذیری را در بین بچه‌ها تقویت می‌کند.

معلم مطالعات اجتماعی ضمن به‌وجود آوردن فضای رقابت سالم باید به گونه‌ای عمل کند که از یک سو، زمینه برای بروز و ظهور استعدادهای فردی مساعد شده و از سوی دیگر، روحیه‌ی کار گروهی و مشارکت در کودکان تقویت شود. وقتی در هنگام کار و فعالیت، سوء تفاهم‌ها و اختلافاتی میان کودکان پدید می‌آید، معلم باید به شیوه‌ای مطلوب و منطقی دخالت کند و ضمن نشان دادن راهکارهای درست، به اصلاح روابط بین بچه‌ها بپردازد.

معلم مطالعات اجتماعی نقش مؤثری در ایجاد جوّ همدلی، اعتماد و دوستی بین دانش‌آموزان ایفا می‌کند؛ از این رو، به وجود آمدن فضای نشاط و سرزندگی ناشی از پیشرفت گروهی و دسته‌جمعی در کلاس به نحوه‌ی مدیریت معلم بستگی دارد.

به‌روز بودن و مطالعه‌ی مستمر: درس مطالعات اجتماعی بنا به ماهیت خود با مسائل و موضوعات اجتماعی سروکار دارد و این امور به‌طور مداوم تغییر و تحول می‌یابد؛ اخبار و گزارش‌های روزمره، تحولات مربوط به دیدگاه‌ها و نگرش‌ها، تغییرات محیطی، تصمیم‌گیری‌های سیاسی-اقتصادی و تغییرات اجتماعی که عموماً در مطبوعات و نشریات انعکاس می‌یابد.

معلم مطالعات اجتماعی بنا به ماهیت این درس باید فردی اهل مطالعه باشد و با مطالعه‌ی مستمر رویدادهای جاری و مسائل اجتماعی، محیطی، اقتصادی و فرهنگی، از آگاهی‌های لازم در این زمینه برخوردار شود؛ به عبارت دیگر، به روز بودن برای معلم مطالعات اجتماعی اولویت خاص دارد.

دانستنی‌های خود را بیازمایید

- ۱- سه مورد از ضرورت‌های آموزش مطالعات اجتماعی را توضیح دهید.
- ۲- رسالت و هدف غایی درس مطالعات اجتماعی «تربیت شهروند مطلوب» است. واژه‌های «شهروند» و «شهروند مطلوب» به چه معناست؟ توضیح دهید.
- ۳- چرا درس مطالعات اجتماعی، حوزه‌ای میان رشته‌ای است؟
- ۴- چه تفاوتی میان علوم اجتماعی و مطالعات اجتماعی وجود دارد؟
- ۵- صلاحیت‌های مورد لزوم حرفه‌ای و اخلاقی معلم مطالعات اجتماعی را فهرست کنید.

فعالیت‌ها

- ۱- نخست، تعاریف مطالعات اجتماعی را که در این فصل ذکر شده است، مطالعه کنید. سپس با توجه به ماهیت این درس، شما نیز تعریفی از مطالعات اجتماعی به کلاس ارائه داده، عناصر و مفاهیم به کار رفته در تعریف خودتان را توضیح دهید.
- ۲- فرض کنید از شما دعوت شده است تا برای گروهی از معلمان یک منطقه، درباره‌ی ویژگی‌های مطلوب کلاس درس مطالعات اجتماعی به مدت ۱۵ الی ۲۰ دقیقه صحبت کنید. روی کاغذ عناوین، محورهای اصلی و توصیه‌های خودتان را به معلمان بنویسید و سپس سخنرانی را در کلاس اجرا کنید.
- ۳- فرض کنید در منطقه‌ی زندگی شما، برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی یا تعلیمات اجتماعی وجود ندارد و برنامه‌ریزان قصد دارند برای آن‌جا برنامه‌ای طراحی کنند و از شما به عنوان معلمان مجرب انتظار دارند که به آن‌ها کمک کنید و فهرستی برای یک پایه‌ی تحصیلی به دلخواه در اختیارشان بگذارید. به طور گروهی، فهرستی از «مفاهیم»، «مهارت‌ها» و «نگرش‌ها»ی که به نظرتان لازم است دانش‌آموزان محل سکونت شما از طریق درس مطالعات اجتماعی در آن پایه به دست آورند، تهیه کنید.
- فهرست گروه خود را با گروه‌های دیگر مقایسه کرده، موارد را از روی فهرست اولویت‌بندی کنید.

معرفی منابع برای مطالعه‌ی بیش‌تر فصل اوّل

– راهنمای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی برای دوره‌ی آموزش عمومی (ابتدایی و راهنمایی)، گروه مطالعات اجتماعی دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۸۶.

– معافی، محمود و حسن ملکی؛ گزارش تحقیقاتی چگونگی تلفیق برنامه‌های تاریخ، جغرافیا و تعلیمات اجتماعی و ارائه‌ی اصول و روش‌های مناسب در این خصوص، مرکز منابع دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، ۱۳۷۵.

– [Http://social.studies-dept.talif.sch.ir](http://social.studies-dept.talif.sch.ir)